

Magdalena Arczewska

Spółeczne role sędziów rodzinnych

Spółeczne role sędziów rodzinnych

Magdalena Arczewska

Spółeczne role sędziów rodzinnych

Recenzenci
Anna Kwak
Wielislawa Warzywoda-Kruszyńska

Projekt okładki i strony tytułowej
Julia Burek

Redaktor
Danuta Wojcieszak

Redaktor techniczny
Jakub Chołuj

Korekta
Grażyna Pachnik

Skład i łamanie
Dariusz Górski

Publikacja dofinansowana ze środków Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych UW

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2009

ISBN 978-83-235-0580-8
ISBN 978-83-235-1460-2 PDF

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4
<http://www.wuw.pl>; e-mail: wuw@uw.edu.pl
Dział Handlowy: tel (0 48 22) 55 31 333
e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl
Księgarnia internetowa: <http://www.wuw.pl/ksiegarnia>

Wydanie I

Pamięci Moich Rodziców

Spis treści

Wstęp	11
Rozdział I. Role społeczne. Analiza teoretyczna wybranych koncepcji socjologicznych	15
Wprowadzenie	15
1. Pojęcie roli społecznej w socjologii.....	18
2. Analiza wybranych koncepcji teoretycznych.....	25
2.1. Socjologia humanistyczna Floriana Znanieckiego	25
2.2. Funkcjonalizm socjologiczny Roberta Mertona	30
2.3. Dramaturgizm w ujęciu Ervinga Goffmana.....	33
2.4. Teoria roli Ralpa Lintona	35
2.5. Syntetyczne podejście do teorii roli Ralpa H. Turnera.....	38
3. Podsumowanie	40
Rozdział II. Kształtowanie roli sędziego rodzinnego. Studium społeczno-historyczne	44
Wprowadzenie	44
1. Specyfika władzy sądowniczej.....	46
1.1. Wyodrębnienie władzy sądowniczej jako konsekwencja zasady podziału władz	46
1.2. Zasada wyłączności sądowego wymiaru sprawiedliwości a pojęcie sprawiedliwości	49
1.3. Zasada niezawisłości sędziowskiej	53
2. Geneza sądownictwa rodzinnego na świecie	58
2.1. Funkcje rodziny	58
2.2. Geneza prawnej ochrony rodziny.....	61
2.3. Powstanie sądu rodzinnego jako odrębnej instytucji i wyodrębnienie roli sędziego rodzinnego	64

3. Utworzenie sądów rodzinnych w Polsce i powołanie sędziów rodzinnych	70
4. Podsumowanie	76
Rozdział III. Role społeczne współcześnie przypisane sędziom rodzinnym w Polsce	
Wprowadzenie.....	79
1. Środowisko pracy sędziów.....	81
1.1. Właściwość sądów rodzinnych	81
1.2. Organizacja sądów rodzinnych	86
2. Normy prawne kształtujące role sędziów rodzinnych.....	88
2.1. Prawo o ustroju sądów powszechnych.....	88
2.2. Regulamin wewnętrznego urzędowania sądów powszech- nych	92
3. Droga do zawodu sędziego rodzinnego	94
3.1. Aplikacja sądowa.....	94
3.2. Asesura sądowa	96
4. Klasyfikacja ról sędziów rodzinnych	98
4.1. Sędzia rodzinny – koordynator.....	98
4.1.1. Współpraca sędziów rodzinnych z kuratorami są- dowymi	101
4.1.2. Współpraca sędziów rodzinnych z rodzinnymi ośrodkami diagnostyczno-konsultacyjnymi	103
4.1.3. Współpraca sędziów rodzinnych z instytucjami pomocy społecznej.....	104
4.2. Sędzia rodzinny – kontroler.....	107
4.3. Sędzia rodzinny – mediator	108
4.4. Sędzia rodzinny – ekspert	111
5. Problemy zdiagnozowane na podstawie analizy literatury przed- miotu oraz wyników dotychczas przeprowadzonych badań	113
5.1. Pozaprawne kwalifikacje sędziów rodzinnych.....	113
5.2. Awans zawodowy i prestiż.....	118
5.3. Relacje sądu rodzinnego z instytucjami pomocy spo- łecznej.....	121
6. Samoorganizacja środowiska – Stowarzyszenie Sędziów Są- dów Rodzinnych w Polsce	128
7. Podsumowanie	132

Rozdział IV. Społeczne role sędziów rodzinnych. Analiza wyników badań własnych	137
1. Założenia metodologiczne badań	137
1.1. Przedmiot badań	137
1.2. Założenia badawcze	139
1.3. Cel badań	140
1.4. Uzasadnienie podjęcia problemu badawczego	140
1.5. Metody i techniki badań	141
1.6. Realizacja badań własnych	142
2. Wyniki badań własnych	146
2.1. Wprowadzenie	146
2.2. Analiza wyników badań jakościowych	147
2.2.1. Autodefiniowanie roli społecznej	147
2.2.2. Klasyfikacja ról sędziów rodzinnych	156
2.2.2.1. Sędzia rodzinny – koordynator	156
2.2.2.2. Sędzia rodzinny – kontroler	161
2.2.2.3. Sędzia rodzinny – mediator	162
2.2.2.4. Sędzia rodzinny – ekspert	166
2.2.2.5. Sędzia rodzinny – partner rodziny	167
2.2.3. Samoorganizacja środowiska	170
2.2.4. Awans zawodowy	173
2.2.5. System kształcenia sędziów rodzinnych	175
2.3. Wnioski z analizy badań jakościowych	178
2.3.1. Definiowanie roli sędziego rodzinnego	178
2.3.2. Społeczne role sędziów rodzinnych	181
2.3.3. Samoorganizacja środowiska	186
2.3.4. Awans zawodowy	187
2.3.5. System kształcenia sędziów rodzinnych	188
3. Rekomendacje	189
Zakończenie	191
Bibliografia	196
Książki i druki zwarte	196
Artykuły w czasopismach naukowych i artykuły prasowe	204
Materiały i dokumenty	209
Akty prawne	209
Orzecznictwo	211

Wstęp

Celem pracy jest analiza społecznych ról sędziów rodzinnych. Prezentowana praca jest monografią ról społecznych grupy zawodowej sędziów rodzinnych, przedstawioną w ujęciu socjologicznym. Analiza tej problematyki jest bardzo istotna, ze względu na fakt, iż sędziowie rodzinni wykonują szczególny zawód zaufania publicznego. Odgrywanie roli sędziego rodzinnego związane jest z zaufaniem pozycyjnym, kierowanym do określonych ról społecznych i zawodów bez względu na to, kto je konkretnie odgrywa lub wykonuje. Każdy, kto pełni rolę obdarzoną zaufaniem społecznym, posiada z tego tytułu pewien wstępny „kredyt zaufania”, niezależny od jego przymiotów osobistych¹.

Celem pracy jest również ustalenie, które z tych ról sędziowie odgrywają. Rola społeczna jest jednym z kluczowych pojęć teorii socjologicznej. Odzwierciedla społeczne oczekiwania przypisane poszczególnym statusom lub pozycjom społecznym. Rozważania na temat roli spotyka się w dorobku przedstawicieli różnych orientacji teoretycznych. Teoria ról społecznych Floriana Znanieckiego stanowiła punkt wyjścia analizy teoretycznej oraz projektowania badań własnych. W ujęciu Znanieckiego rola społeczna jest rozumiana jako dynamiczny wzór pochodzący ze środowiska otaczającego jednostkę, uwarunkowany przez system normatywnych stosunków występujących na linii jednostka – środowisko społeczne. Wzór ten jest szkieletem na podstawie którego jednostka buduje swoją indywidualną rolę, w oparciu o dążności osobotwórcze. Oznacza to, że z jednej strony rola społeczna jako pewien zewnętrzny wzór kształtuje jednostkę, a z drugiej strony cechy i predyspozycje psychiczne w jakie wyposażona jest jednostka, wpływają na

¹ P. Sztompka: *Socjologia*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 2006, s. 312.

pełnioną przez nią rolę. Koncepcja Znanickiego stanowiła podstawę analizy roli społecznej sędziego rodzinnego.

U podłoża koncepcji wyodrębnienia sądów rodzinnych z zakresu sądownictwa powszechnego legła idea, aby sprawy rodziny były rozpatrywane nie tylko przez jeden sąd, ale nawet przez jednego sędziego. Udział sędziego w kształtowaniu stosunków rodzinnych znany był już w starożytności. Polegał on na nieprocesowym legalizowaniu niektórych czynności prawnych oraz roztaczaniu opieki nad małoletnimi. W Polsce wydziały karne dla nieletnich utworzono w 1949 roku. W 1978 roku zastąpiły je wydziały rodzinne i nieletnich, określane mianem sądów rodzinnych. Ich wyodrębnienie stanowiło przełom w funkcjonowaniu sądownictwa powszechnego.

Zważywszy na wagę i specyfikę problemów, jakimi zajmują się sędziowie rodinni, można wnioskować o ich szczególnych predyspozycjach i kwalifikacjach. Sędziowie rodinni powinni mieć odpowiednią wiedzę z zakresu psychologii, socjologii i pedagogiki. Sprawy pozostające w ich kompetencji powodują, że pełnione przez nich role społeczne można rozpatrywać w wielu aspektach. Zakres pracy obejmuje socjologiczną i prawną analizę procesu kształtowania ról społecznych pełnionych przez nich.

Podjęmując się powyższej analizy, należało zbadać, jaka jest opinia sędziów rodzinnych na temat zadanych im ról. Ich pozycja jest szczególna, gdyż orzekają oni o problemach daleko wykraczających poza ramy prawe, ingerują w sprawy dotyczące życia rodzinnego, a wydawane przez nich orzeczenia często dotyczą losu dzieci – osób, które nie mogą same o sobie decydować. Punktem wyjścia dla podjętych badań empirycznych były wnioski wynikające z przeprowadzonej analizy teoretycznej. Pozwoliła ona na stworzenie katalogu ról społecznych, które sędziowie rodinni powinni pełnić w świetle obowiązujących przepisów. Na jej podstawie podjęto również wstępną próbę ustalenia, jak role te są realizowane w praktyce.

Analiza teoretyczna została przeprowadzona w oparciu o różnorodne źródła. Wykorzystano w niej literaturę przedmiotu, akty prawne oraz wtórną analizę badań przeprowadzonych w Polsce w latach 1978–2005. Trzeba podkreślić, że żaden z dotychczas realizowanych projektów badawczych nie dotyczył wyłącznie zagadnienia roli społecznej sędziego rodzinnego. Dotychczas zgromadzony materiał – zarówno teoretyczny

jak i empiryczny – potraktowano jako materiał wstępny, pozwalający na poszukiwanie obszarów badawczych oraz postawienie pytań badawczych weryfikowanych w toku badań własnych. Zebrany dotąd materiał źródłowy umożliwił przyjęcie określonych założeń i formułowanie cząstkowych wniosków przed przystąpieniem do własnych badań terenowych.

W gromadzeniu materiału badawczego zdecydowano się na wykorzystanie techniki indywidualnego wywiadu pogłębionego. Wybór ten został podyktowany przekonaniem, że ten sposób pozwoli poznać przekonania i opinie badanych. Badania własne miały charakter analizy jakościowej. Badaniami tego rodzaju obejmuje się niewielką liczbę badanych osób, ich wyniki nie są reprezentatywne dla szerszej populacji, na ich podstawie nie można przeprowadzać wnioskowania statystycznego. Dane jakościowe posiadają wiele zalet – takich jak bogactwo i całościowość, co powoduje, iż są one wykorzystywane do badania życia społecznego. W odróżnieniu od wyników badań ilościowych, nie stanowią kompletnego zestawu kategorii analitycznych, dlatego poddawane są analizie, której kierunek zależy od celu badań.

Pierwszy rozdział pracy obejmuje analizę wybranych koncepcji teoretycznych – Floriana Znanieckiego, Roberta Mertona, Ervinga Goffmana, Ralpa Lintona oraz Ralpa H. Turnera. Ponadto w rozdziale pierwszym znajduje się uzasadnienie wyboru teorii poddanych analizie oraz przedstawione są płynące z niej wnioski.

Rozdział drugi to studium społeczno-historyczne kształtowania roli sędziego rodzinnego. Przybliżenie podstawowych zagadnień dotyczących porównawczych podstaw wymiaru sprawiedliwości i władzy sądowniczej jest niezbędne dla odtworzenia roli sędziego rodzinnego oraz specyfiki sądownictwa rodzinnego. Rozdział drugi przedstawia ponadto genezę tego sądownictwa na świecie oraz jego rozwój w Polsce. Szczególna uwaga poświęcona jest powołaniu sądu rodzinnego jako sądu o szczególnych kompetencjach oraz kwestii krystalizowania się roli przypisywanej sędziemu.

Trzeci rozdział pracy poświęcony jest analizie ról społecznych współcześnie przypisanych sędziom rodzinnym w Polsce. Role scharakteryzowane w tym rozdziale odtworzono na podstawie literatury przedmiotu, aktów prawnych oraz analizy materiałów badawczych.

Czwarty rozdział zawiera analizę wyników badań własnych dotyczących społecznych ról sędziów rodzinnych. W ramach badań przeprowa-

dzono 40 wywiadów pogłębionych. Wyniki badań własnych oraz sformułowane na ich podstawie rekomendacje, mogą zostać wykorzystane w przygotowaniu reformy systemu sądownictwa rodzinnego oraz zmian dotyczących kształcenia sędziów rodzinnych. Pracę kończy podsumowanie najistotniejszych zagadnień opisanych i zdiagnozowanych w jej toku.

Rozdział I

Role społeczne. Analiza teoretyczna wybranych koncepcji socjologicznych

Wprowadzenie

W socjologii wyróżnia się dwa podejścia do problematyki roli społecznej: funkcjonalno-strukturalne oraz interakcyjne. W podejściu funkcjonalno-strukturalnym role traktowane są jako czynniki porządkujące rzeczywistość społeczną, są składnikami struktury społecznej, określają, jak powinna zachować się osoba zajmująca daną pozycję. „Podstawowym warunkiem jest to, aby przedmiot analizy był zjawiskiem standardowym (uwzorowanym i powtarzalnym) takim jak role społeczne, wzory instytucjonalne, procesy społeczne, wzory kulturowe, kulturowo uwzorowane emocje, normy społeczne, organizacja grupy, struktura społeczna, środki kontroli społecznej etc.”¹. Z takim ujęciem wiąże się rozumienie struktury społecznej jako układu ról. Z określonym statusem społecznym wiąże się nie jedna rola, ale ich zestaw, rozumiany jako: „zespół zależności w rolach przypisanych jednostce ze względu na zajmowany przez nią status społeczny”².

Zgodnie z podejściem interakcyjnym role powstają i są modyfikowane przez aktorów społecznych. Jedna rola może być różnie kształtowana, w zależności od okoliczności i partnerów interakcji. Przeświadczenie, że struktura społeczna powstaje i utrzymuje się dzięki działaniom jednostek, spowodowało, że na początku XX wieku w socjologii coraz częściej zaczęto zwracać uwagę na procesy interakcji między ludźmi.

¹ R. Merton: *Schemat analizy funkcjonalnej w socjologii*, maszynopis IFIS PAN, s. 2.

² R. Merton: *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002, s. 411.

Z tej perspektywy mertonowski zestaw ról jest jedną i tą samą rolą odgrywaną w różnych okolicznościach i wobec różnych partnerów.

Zainteresowanie koncepcją roli ze strony symbolicznego interakcjonizmu łączy się z nazwiskiem G. H. Meada, który dokonał przełomu w interpretowaniu właściwości interakcji społecznej. Założył on, że biologiczna słabość organizmów ludzkich wymusza na nich stałą, wzajemną kooperację podejmowaną w celu przetrwania. Jednostki przystosowują się do siebie i współpracują ze sobą, co w efekcie prowadzi do powstania społeczeństwa. Zorganizowane działanie może być utrzymane wyłącznie dzięki dwóm kluczowym procesom – jaźni i umysłu. Mead stworzył perspektywę teoretyczną, która do dziś stanowi odniesienie dla większości teorii interakcjonistycznych. Nie udało mu się jednak ustalić, jak uczestnictwo w strukturze społecznej kształtuje postępowanie jednostki, w jaki sposób ona sama na tę strukturę wpływa. W socjologii ugruntowało się przekonanie, że to właśnie rola jest kluczowym pojęciem łączącym jednostki ze strukturą społeczną.

W latach 1920–1939 zintensyfikowano wysiłki zmierzające do lepszego zrozumienia tej problematyki, a kierunek ten stał się znany jako teoria roli. Do przedstawicieli tego kierunku zalicza się R. Parka, J. Moreno i R. Lintona. Teorie roli społecznej koncentrują się bądź na zagadnieniu struktury społeczeństwa lub grupy, która ujmowana jest jako konfiguracja ról społecznych, bądź na analizach społecznej osobowości człowieka kształtującej się pod wpływem oczekiwań i reakcji ze strony innych, a wynikających z określonych ról społecznych³. „*Teoretycy roli różnią się między sobą co do założeń przyjmowanych jako podstawa koncepcji, tzn. są na ogół jednomyślni co do opcji filozoficznej i metod badawczych. W większości wersji teorii roli zakłada się, że głównymi generatorami ról są oczekiwania nabywane i utrwalane przez doświadczenie, uświadamiane przez jednostki. Oznacza to postulowanie przez teorię roli modelu refleksyjnego i społecznie świadomego aktora. Wynikiem takiego przekonania jest zbliżenie między teorią roli a innymi orientacjami, które stawiają na pierwszym planie problemy świadomości. Należą do*

³ M. Łoś: „*Role społeczne*” w *nowej roli*, [w:] E. Mokrzycki, M. Ofierska, J. Szacki (red.): *O społeczeństwie i teorii społecznej. Księga poświęcona pamięci Stanisława Ossowskiego*, Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Socjologicznych, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985, s. 125.

*nich poznawczo zorientowane kierunki psychologii społecznej, teoria wymiany oraz fenomenologiczne podejście w socjologii*⁴.

Dorobek socjologii dotyczący ról społecznych wywodzący się z interakcjonizmu symbolicznego, obejmuje też podejście dramaturgiczne E. Goffmana. Prezentując siebie przed innymi, jednostka dąży do odegrania danej roli, przywołując właściwe reguły i wykonując rytuały. Zdaniem Goffmana, rola jest wiązką działań wykonywanych w widoczny sposób przed innymi osobami i wyraźnie zazębiających się z działaniami wykonywanymi przez te osoby. Nacisk na prezentację siebie, normy, rytuały i ramy wprowadził do teorii socjologicznej w połowie XX stulecia wiele istotnych kierunków rozwijania pojęć, przyswojonych następnie przez różne orientacje teoretyczne⁵.

Dla konceptualizacji roli istotne znaczenie ma teoria F. Znanieckiego, autora studium zatytułowanego *Spoleczna rola uczonego*. Wykorzystując takie pojęcia jak „rola społeczna”, „krąg społeczny”, „funkcja społeczna” czy „status społeczny” Znaniecki dokonał analizy działalnościuczonych, przyjmując hipotezę, iż „jednostki wyspecjalizowane w uprawianiu wiedzy i w związku z tym zwane uczonymi, odgrywają role społeczne określonego rodzaju”. Przedstawiona przez niego koncepcja ról społecznych stanowi tło dla rozważań z zakresu socjologii wiedzy⁶. „Teoria ról społecznych – stanowiąca zapewne najcenniejszy i najlepiej opracowany fragment systematycznej socjologii Znanieckiego – wynika w sposób konieczny z konsekwentnej refutacji psychologizmu i uznania, że socjolog nie ma prawa przyjmować istnienia jakiegś trwałej substancji psychicznej, która determinowałaby zachowanie się jednostki”⁷.

W latach 1940–1980 systematycznie poszerzano wiedzę o rolach, ich dynamice i związanych z nimi procesach. W połowie XX wieku R. H. Turner zaproponował ujęcie ról, które podkreślało proces inte-

⁴ B. J. Biddle: *Współczesne tendencje w teorii roli*, [w:] J. Szmacka (red.): *Elementy mikrosocjologii, Część II*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1992, s. 114.

⁵ J. H. Turner: *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 466.

⁶ Uwagi J. Szackiego zawarte we wstępie do wyboru tekstów F. Znanieckiego *Spoleczne role uczonych* (F. Znaniecki: *Spoleczne role uczonych*, Wybór, wstęp, przekład tekstów angielskich i redakcja naukowa J. Szacki, Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1984).

⁷ J. Szacki: *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003, s. 768.

rakcji jako istotniejszy od nakazów struktur społecznych oraz było krytyczne w stosunku do dorobku, dotychczas wypracowanego przez socjologię⁸. Turner wprowadził pojęcie „tworzenia roli” (*role-making*) dla podkreślenia, że role społeczne nie są przyjmowane przez ludzi w gotowej, ukończonej formie, lecz są tworzone i modyfikowane w procesach interakcji z innymi, występującymi także w rozmaitych, zmieniających się rolach⁹.

1. Pojęcie roli społecznej w socjologii

W każdej grupie, kręgu czy zbiorowości społecznej istnieją pewne pozycje czy stanowiska, które zajmowane przez różnych ludzi wymagają od nich określonych sposobów zachowania się. Otoczenie społeczne wymaga, aby jednostki zajmujące określone pozycje wykonywały pewne czynności i postępowały w taki sposób, jak tego wymaga dane stanowisko i przy tym nie wykonywały czynności przynoszących ujmę¹⁰. Pojęcie roli społecznej jest więc ściśle związane z pojęciem pozycji społecznej (statusu), który definiowany jest jako sposób usytuowania człowieka w zbiorowości. Każda jednostka zajmuje w życiu jednocześnie, bądź kolejno, wiele pozycji, jednak nigdy nie jest w stanie wyczerpać wszystkich możliwości, jakie stwarza jej dane społeczeństwo. Rolę społeczną określa się jako zespół praw i obowiązków związanych z daną pozycją społeczną oraz jako schemat postępowania z nią związany – jej scenariusz. Rola jest wyznacznikiem zachowania się osoby, która zajmuje daną pozycję. Związek pozycji z rolą, która jest elementem dynamicznym, prowadzi do utożsamiania obu tych pojęć w opisie zjawisk społecznych¹¹.

⁸ J. H. Turner: *Struktura teorii...*, *op. cit.*, s. 397–455.

⁹ M. Łoś: „*Role społeczne*” w *nowej roli...*, *op. cit.*, s. 126–127.

¹⁰ J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*: Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970, s. 130.

¹¹ B. Szacka: *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2003, s. 145, *Słownik socjologii i nauk społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005, s. 281–282.

„Obejmując pozycję społeczną, jednostka staje się postacią w dramacie napisanym przez społeczeństwo, w którym żyje. Wraz z objęciem każdej pozycji społeczeństwo wręcza jednostce rolę do zagrania. To właśnie przez pozycję i rolę, dwa konceptualnie rozróżnialne fakty – jednostka i społeczeństwo – są zapośredniczone; i to w kategoriach tych dwóch pojęć opisujemy »homo sociologicus«, człowieka socjologicznego, podstawową jednostkę analizy socjologicznej”¹².

Na kształt danej roli społecznej wpływają przypisane jej zachowania nakazane, zachowania zakazane oraz element nazywany marginesem swobody. Poszczególne role różnią się szerokością marginesu swobody, ponieważ scenariusze jednych pozycji pozostawiają mniej miejsca na improwizację niż schematy innych. Wpływają na to także strukturalne właściwości życia w grupie. „Pewien stopień swobody w spełnianiu oczekiwań związanych z rolą istnieje we wszystkich grupach. Konieczność niestannego spełniania ściśle określonych wymagań roli bez pewnej swobody odchylenia wywoływałaby poczucie niedostatku tolerancji dla różnic indywidualnych oraz wymogów sytuacyjnych (...). Jeśli struktura grupy zapewnia pełną kontrolę poczyną jednostek, to nawet tolerowane odchylenia od ścisłej litery przypisanych wymogów roli będą psychologicznie kosztowne. Członkowie grupy muszą zatem za każdym razem decydować, jak daleko – nie ściągając na siebie sankcji karnych – odejść mogą od norm”¹³. Oczekiwania wobec roli i sankcje z nimi związane nie są przez cały czas ustalone i jak wszystko, co ma społeczny charakter, mogą być przekształcane w wyniku zmian w zachowaniach i opiniach ludzi¹⁴. W społeczeństwach tradycyjnych role określane są zwykle jednoznacznie i są wzajemnie zintegrowane. Jednak w społeczeństwach złożonych, jedna rola staje się często rolą kluczową, narzucającą sposób postrzegania jednostki przez innych i przez jej pryzmat postrzega się inne role pełnione przez daną osobę¹⁵.

¹² R. Dahrendorf: *Homo sociologicus. O historii, znaczeniu i granicach kategorii roli społecznej*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.): *Socjologia. Lektury*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 2006, s. 311.

¹³ R. Merton: *Teoria socjologiczna...*, *op. cit.*, s. 388.

¹⁴ R. Dahrendorf: *Grupy odniesienia i przypisywanie ról*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.): *Socjologia...*, *op. cit.*, s. 546.

¹⁵ M. Łoś: „*Role społeczne*” w *nowej roli...*, *op. cit.*, s. 130.

Rola jest względnie stałym i wewnętrznie spójnym systemem zachowań, będących reakcjami na zachowania innych osób, z którymi wiąże się określone prawa i obowiązki. Prawa polegają na tym, że człowiek grający daną rolę może oczekiwać od innych okazywania wobec niego ustalonych sposobów postępowania: okazywania szacunku czy słuchania rozkazów. Obowiązki są zespołem zachowań oczekiwanych od niego samego. Twierdzenie, zgodnie z którym rola jest „względnie stałym i wewnętrznie spójnym systemem zachowań” nie przesądza o tym, że jest ona zjawiskiem statycznym, jednoznacznym i uniwersalnym¹⁶. O złożoności ról przesądza natura życia psychicznego i społecznego, która kształtuje dostępne modele ról. Rola powinna być traktowana jako proces, którego realizacja przez jednostkę zależy od złożonego układu czynników:

- od elementów bio- i psychogennych jednostki takich, jak zdolności czy inteligencja, które mogą ułatwiać lub utrudniać wykonywanie pewnych ról,
- od wzoru osobowego, określającego zespół cech idealnych, jakie jednostka wykonująca daną rolę powinna okazywać,
- od definicji roli przyjętej w grupie, w której lub przed którą dana rola jest wykonywana,
- od struktury i organizacji wewnętrznej grupy, jej zwartości wewnętrznej i systemu sankcji, którym dysponuje,
- od stopnia identyfikacji jednostki z grupą, która polega na utożsamianiu własnych interesów i własnych wartości z wartościami i interesami grupy¹⁷.

Zachowania ludzi przyjmujących te same role są zróżnicowane. Zrozumienie tego zjawiska ułatwia typologia wyróżniająca następujące aspekty zachowania w odniesieniu do pełnienia roli:

- przystosowanie do roli,
- manipulacja rolą,
- negacja roli,
- kreacja roli.

Przystosowanie do roli polega na tym, że człowiek identyfikuje się na podstawie sygnałów wysyłanych mu przez innych. Stwierdzono jed-

¹⁶ Por.: S. Ossowski: *Z zagadnień psychologii społecznej*, [w:] *Dziela*, t. III, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967, s. 28.

¹⁷ J. Szczepański: *Elementarne pojęcia...*, *op. cit.*, s. 132–133.

nak, że ludzie reagują nie na unikalne cechy człowieka, a raczej na role przez niego pełnione. Innymi słowy, ludzkie reakcje podkreślające związek danej osoby z określoną rolą wzmacniają identyfikację tej osoby z rolą. Przystosowanie do roli może polegać na identyfikacji roli, która polega na wczuwaniu się w nią, uświadamianiu jej treści i przyjęcia jej jako swego drogowskazu. Dalszym etapem przystosowania jest wdrukowanie roli, a więc utrwalenie zjawiska identyfikacji z rolą przez fakt jej dostrzeżenia przez otoczenie jednostki. Kolejnym stadium jest wrastanie w rolę, które polega na zorganizowaniu wokół spełniania danej roli systemu kontaktów społecznych, zabezpieczenia materialnego, symboli czy rutynowych zachowań, tworzących naturalny świat danej jednostki. Wreszcie, krańcowym etapem przystosowania roli, który wyłącza świadomą refleksję jest jej fetyszyzacja, czyli celebrowanie roli dla siebie samej. Jest to rodzaj superkonformizmu w stosunku do oczekiwań związanych z określoną rolą.

Manipulacja rolą może być związana z chęcią zamaskowania pełnienia jakiejś roli, ze względu na pełnienie innej. Przyjęcie określonej roli może mieć też charakter instrumentalny, gdy pełniona rola jest niezbędnym etapem dla osiągnięcia innej roli. Manipulacja rolą może polegać także na przedefiniowaniu roli, czyli nadaniu jej innej treści przy pozorach zachowania dotychczasowego systemu zachowań. Z kolei negacja roli, związana jest z odrzuceniem roli, która została przyjęta przez jednostkę z jakichś względów lub została jej narzucona przez społeczeństwo. Przemiany życia społecznego stymulują rolotwórczą inwencję, co oznacza, że wciąż możliwe jest kreowanie nowych ról¹⁸.

W socjologii wyróżnia się dwa typy pozycji: przypisane i osiąmane. Pozycje przypisane są wyznaczane bez udziału woli, a na ich zajmowanie człowiek nie ma wpływu. Z kolei pozycje osiąmane zdobywa samodzielnie, jednak może się zdarzyć, że są one narzucone (pozycja więźnia czy poborowego). W każdym społeczeństwie występują obydwa rodzaje pozycji, choć ich proporcje są zróżnicowane. „*W nowoczesnych europejskich społeczeństwach przemysłowych niewiele jest pozycji przypisanych, a te, które są, wyznacza głównie biologia. Takimi przypisanymi pozycjami są pozycje kobiety i mężczyzny, dziecka i starca. W podzielonych na stany społeczeństwach feudalnych lub kastowych było znacznie więcej pozycji*

¹⁸ M. Łoś: „*Role społeczne*” w *nowej roli...*, op. cit., s. 130–144.